

УДК 784.1:78.03(477)“1917/1920”

*Нікітюк Оксана Павлівна,
здобувач відділу музикознавства
Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
імені Максима Рильського
Національної академії наук України
nikita27@i.ua*

КАПЕЛА «ДУМКА» В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ХОРОВОГО РУХУ 1917 – 1920-Х РОКІВ

Мета роботи. Дослідити зв'язки капели «ДУМКА» із колективами-попередниками 1917 – 1919 рр., визначити рік створення колективу, встановити особу фундатора і першого диригента капели. **Методологія** роботи полягає в застосуванні компаративного, аналітичного та історико-логічного методів під час аналізу архівних матеріалів, наукових досліджень музикознавців різних періодів. **Наукова новизна.** Спираючись на доведені історичні факти, встановлено, що витоки хорової капели «ДУМКА» сягають хору «Дніпросоюзу» під орудою диригента П. Бігдаша-Богдашева (1918 – 1919 рр.). Стає зрозумілим, що всупереч радянській версії, історія створення славетного колективу почалася за часів УНР і пов'язана з діячами національного відродження 1917 – 1920-х років: П. Бігдаша-Богдашева, Д. Коліуха, О. Кошиця, К. Стеценка, О. Приходька. Фактологічна інформація свідчить про те, що вирішальна роль у створенні національної хорової капели в Україні належить К. Стеценкові. Опрацювання відомостей із музикознавчих праць наших сучасників дало змогу подати доповнену хронологію всіх диригентів капели за її столітню історію. **Висновки.** Осмислення ситуації в культурно-мистецькому житті України 1917 – 1920-х рр. дає нову точку відліку історії капели «ДУМКА», формує уявлення про мету її творчої діяльності. На її шляху були різні періоди злетів і падінь, але від того часу, коли до керівництва капелою прийшов Є. Савчук, «ДУМКА» поступово стала на шлях відродження української, зокрема духовної, музики, популяризації її у світі. Ідея створення українського національного хору пройшла столітній шлях розвитку і завдяки діяльності вітчизняних хорових діячів, композиторів, музикознавців втілюється у творчій концепції Національної хорової капели «ДУМКА» під орудою Є. Савчука.

Ключові слова: капела, «ДУМКА», «Дніпросоюз», диригент, національний хор.

Нікітюк Оксана Павлівна, соискатель отдела музыковедения Института искусствоведения, фольклористики и этнологии имени Максима Рильского Национальной академии наук Украины

Капелла «ДУМКА» в контексте национального хорового движения 1917 – 1920-х годов

Цель работы. Исследовать связь капеллы «ДУМКА» с коллективами-предшественниками 1917 – 1919 гг., определить год создания коллектива, установить личность основателя и первого дирижёра капеллы. **Методология** работы заключается в применении компаративного, аналитического и историко-логического методов для анализа архивных материалов, научных исследований музыковедов разных периодов. **Научная новизна.** Опираясь на доказанные исторические факты, установлено, что предшественником хоровой капеллы «ДУМКА» был хор «Днепросоюза» под управлением дирижёра П. Бигдаша-Богдашева (1918 – 1919 гг.). Выясняется, что вопреки распространенной советской версии, история создания прославленного коллектива началась во времена УНР и связана с деятелями национального возрождения 1917 – 1920-х годов: П. Бигдаша-Богдашева, Д. Коліуха, А. Кошица, К. Стеценко, А. Приходько. Как свидетельствуют факты, решающая роль в создании национальной хоровой капеллы в Украине принадлежит К. Стеценко. Реферирование музыковедческих работ наших современников дало возможность

составить дополненную хронологию всех дирижёров капеллы за её столетнюю историю. **Выводы.** Осмысление ситуации культурной жизни Украины 1917 – 1920-х гг. даёт новую точку отсчёта истории капеллы «ДУМКА», формирует представление о цели её создания. На её пути были периоды взлётов и падений, но с момента, когда к руководству капеллой пришёл Е. Савчук, «ДУМКА» постепенно пришла к возрождению украинской, в частности, духовной, музыки и популяризации ее в мире. Идея создания украинского национального хора прошла столетний путь развития и благодаря усилиям хоровых деятелей, композиторов, музыковедов воплотилась в творческой концепции Национальной хоровой капеллы «ДУМКА» под управлением Е. Савчука.

Ключевые слова: капелла, «ДУМКА», «Днепросоюз», дирижёр, национальный хор.

Nikiitiuk Oksana, Aspirant, Department of Musicology and Ethnomusicology, Institute of Art Studies and Ethnology named after Maksym Rylskiy, National Academy of Sciences of Ukraine

Choir chapel «DUMKA» in the context of the national choral movement of 1917 – 1920s.

The purpose of the article is to explore the connections of the DUMKA chapel with the predecessors of the 1917-1919 biennium, to determine the year of the creation of the collective, to establish the person of the founder and the first conductor of the chapel. The methodology of work is to apply comparative, analytical and historical-logical methods in the analysis of archival materials, scientific studies of musicologists of different periods. Scientific novelty. It was found that the origins of the choir chapel «DUMKA» reach the choir of «Dniprosyuz» led by P. Bihdash-Bogdashev (1918 – 1919). The history of a famous choir, contrary to the Soviet version, began in the days of the UNR and was associated with the national revival (1917-1920s) leaders: P. Bihdash-Bogdashev, D. Koliukh, O. Koshits, K. Stetsenko, O. Pryhodko. The analyzed information stated that K. Stetsenko played an important role in the creation of a Ukrainian national chorus. The processing of information made it possible to submit an updated chronology of all conductors of the chapel for its centennial history. Conclusions. An understanding of the situation in the cultural life of Ukraine in the 1917-1920's gives a new point of reference to the history of the «DUMKA» chapel, forming an idea of the purpose of its creative activity. On its way, there were different periods: ups and downs, but from the time when E. Savchuk became the leader of the group, «DUMKA» gradually began to revive the Ukrainian, in particular spiritual, music, to popularize Ukrainian music to the world. The idea of creating a Ukrainian national choir was a century-old way of development and thanks to the activities of domestic choir leaders, composers, musicologists embodied in the creative concept of the National Choir «DUMKA» under the guidance of E. Savchuk.

Key words: chapel, «DUMKA», «Dniprosyuz», conductor, national choir.

Актуальність теми дослідження. Історія хорової капели «ДУМКА¹» розпочалась у складні й неоднозначні часи для України – в перші десятиліття ХХ ст. Її створення стало результатом бурхливого руху національного культурного відродження 1917 – 1920 рр. Однак, як справедливо зазначає К. В. Стеценко, «робота попередніх дослідників історії капели «ДУМКА» була обмежена неможливістю працювати з документами Незалежної України 1917 – 1919 рр. Нині, в роки 100-річчя Української революції, такі дослідження набувають особливої суспільної ваги, на це є реальний суспільний запит²». Поширення й утвердження радянської влади, спрямованої на нівелювання національних культур та насадження російської як панівної серед досить далеких від неї культур болісно вразило «підрадянську» Україну.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед наукової літератури, присвяченої дослідженню історії капели, можемо виділити два напрями: дослідження музикознавців і істориків радянського періоду (Є. Вахняк, М. Гордійчук, М. Михайлов, М. Грінченко, П. Козицький, Я. Юрмас (Юрій Масютін) та історико-музикознавчі розвідки науковців Незалежної України й зарубіжжя (А. Лашенко, Л. Пархоменко, Л. Семенко, Г. Шибанов). Окремі аспекти історії хорів

«Дніпросоюзу» частково висвітлено в надрукованих фрагментах зі щоденника С. Васильченка «З піснею крізь огонь і води» та збірниках матеріалів до біографії К. Стеценка й П. Тичини. Із здобуттям Україною Незалежності, відкриттям доступу до раніше засекречених архівних матеріалів, виявленням нових фактів з історії мистецько-культурного життя того періоду, виник ряд актуальних питань, що потребує нагального вирішення.

Метою дослідження є вивчення зв'язків капели «ДУМКА» із колективами-попередниками 1917 – 1919 рр., визначення року створення колективу, встановлення особи фундатора і першого диригента капели.

Виклад основного матеріалу. Усі радянські джерела визначають роком створення капели «ДУМКА» – 1920-й. Вони повідомляють: «...ще на початку 1920 р. при київському кооперативному товаристві «Дніпросоюз», музично-хоровими справами якого відав Кирило Стеценко, було утворено дві капели, одна з яких і стала основою майбутньої “Думки”...» [2]. Цю інформацію підтверджено і в статті Л. Пархоменко й О. Шевчук (2006 р.) в Українській музичній енциклопедії ІМФЕ ім. М. Рильського [7]. Перші етапи творчості капели оглянуто в монографії М. Михайлова «Творчий шлях “Думки”» (1957 р.). Автор також стверджує, що капела була організована «скоро після встановлення Радянської влади на Україні» як роз'їзний хор, але на базі хору Київської консерваторії [5, 5]. Тієї самої версії щодо року і, що не менш важливо, мети створення колективу дотримується Є. Вахняк у брошурі «Олександр Сорока» (1975 р.) [1, 4]. Однак, мистецтвознавець Г. Шибанов у монографії «Нестор Городовенко» (2001 р.) справедливо зазначає, що таке трактування історії створення славетного колективу було вигідне тогочасній владі. Дослідник пише: «...донедавна було спірним питання про час її заснування. У різних публікаціях, що з'явилися раніше, зазначалося, що «Думка» створена 1920 року, після встановлення радянської влади в Україні. Це, звичайно, відповідало установкам того часу. Все найкраще, що здійснювалося в галузі культурно-мистецького будівництва в добу УНР, з ідеологічних міркувань применшувалося, а то й відкидалося або замовчувалося» [10, 40]. Тож природно, що в радянські часи навряд чи кому з українських музикознавців хотілося публічно доводити, що коріння всесвітньовідомої державної «ДУМКИ» сягає Української Народної Республіки.

Вагома частина досліджень про історію капели «ДУМКА» та творчих особистостей, які вплинули на формування її виконавського стилю, належать Лю Пархоменко. Її дослідження дещо прояснюють ситуацію навколо створення капели. За версією музикознавиці, колектив було створено на основі першої мандрівної капели «Дніпросоюзу» (1920 р.) під керівництвом Н. Городовенка [7]. Водночас, музикознавиця зазначає, що обидві мандрівні капели (Перша мандрівна капела – диригент Н. Городовенко, Друга мандрівна капела – диригент К. Стеценко) було сформовано на основі Дніпросоюзівського хору, «коли Стеценкові пощастило домовитися з Дніпросоюзом, що вони будуть оплачувати діяльність їхнього хорового колективу»³, створеного ще у 1918 – 1919 роках і очолюваного тодішнім хоровим інструктором «Дніпросоюзу» П. Бігдашем-Богдашевим. [6, 47-48]. Проте, Лю Олександрівна формально розділяє функціонування хору

«Дніпросоюзу» і майбутньої «ДУМКИ»: «колективом опікувався Городовенко. У них (Стеценка, Бігдаша-Богдашева і Городовенка) були різні погляди на те, що треба робити. Стеценко робив своє, а Городовенко – своє»⁴. Насправді, Нестор Городовенко, якого десятиріччями позиціонували як творця і першого диригента капели «ДУМКА», був ставлеником радянської влади. «...вийшло, що він (Городовенко – О.Н.), будучи таким метикованим чоловіком у справах організаційних, пішов до Комітету культури, і там його зареєстрували, а Стеценкова капела залишилася на правах Дніпрсоюзівського колективу. Коли вже дійшло до документального оформлення, то з'ясувалося, що вже офіційно був оформлений Городовенко. Щоправда, в його капелу перейшло багато людей зі Стеценківської» – пояснює Л. Пархоменко⁵.

Мандрівна капела під очільництвом Н. Городовенка була офіційно зареєстрована 30 червня 1920 р. Київським губернським відділом народної освіти і занесена до переліку державних закладів мистецтва 15 листопада 1920 р. Реорганізація ж капели, започаткованої ще 1919 р., у мандрівну одиницю під назвою «Державна українська мандрівна капела «ДУМКА» відбулася лише весною 1921 р. Однак, ми розуміємо, що формально-бюрократичні пріоритети радянських часів при визначенні суттєвих питань, не можуть бути беззастережно перенесені при вивченні живої історії творчості, виконавських колективів, зокрема, культурно-громадського руху початку ХХ ст. Відтак, логічним є розгляд подій тих часів від самого початку шляху створення державної хорової капели.

Певний прорив у проясненні питань щодо створення капели «ДУМКА» та її першого керівника здійснила Л. Семенко. Результати її досліджень викладено в монографії «Їх поєднала пісня Леонтовича» (2007 р.), присвяченій діяльності подільських філій Музичного товариства ім. М. Д. Леонтовича 20-30 років ХХ ст., а значить, і добі створення капели «ДУМКА». Особлива цінність книжки полягає в документальній основі, а саме: залученні матеріалів київських і вінницьких архівів, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Державного архіву Київської області, Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва; зокрема, раніше невідомі щоденники Степана Васильченка та Гната Яструбецького⁶, що 2003 р. були передані до фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею донькою етнографа Володимира Милятицького (1899–1975) – Іриною Бондаренко (1923 – 2006).

Події в Україні періоду культурного відродження в УНР захопили Л. Семенко. Описуючи процес роботи, авторка згадує: «Розплутуючи ланцюжок цих подій, я розпочала пошуки, результатом яких і стала ця праця. Крок за кроком переді мною поставали сторінки з історії хорової капели «Думка», Музичного товариства імені Леонтовича..., маловідомі фрагменти з життя талановитих композиторів і диригентів 1920-х років Г.М. Давидовського, П. Бігдаша-Бігдашева, Н. Городовенка, С.Ю. Папа-Афанасопула...» [9, 6].

На противагу версії Л. Пархоменко, Л. Семенко вибудовує історичний ланцюг утворення капели «ДУМКА» від хору «Дніпросоюзу» (диригент П. Бігдаш-Богдашев). Відомо, що за сприяння тодішнього постійного голови «Дніпросоюзу»

Д. Коліуха протягом 1917 – 1918-х років до секцій культурно-просвітницького відділу організації були зараховані відомі українські культурні діячі того часу (М. Верховинець, П. Козицький, М. Леонтович, Я. Степовий, К. Стеценко, П. Тичина та інші). Зокрема, утворену в 1919 році, музично-хорову секцію очолив К. Стеценко. Всі вони спрямовували невичерпну силу та енергію на розбудову й розвиток культурно-освітньої справи: дбали про створення нового хорового репертуару, працювали викладачами теорії музики на різних курсах і студіях, були організаторами й диригентами кількох великих хорових колективів, одним із яких стала майбутня «ДУМКА». Важливо, що всі хори і капели, утворені в 1918 – 1919 роках, об'єднує ідея просвітництва, популяризації української музики, зокрема сучасних українських композиторів. Процес утворення хору на базі «Дніпросоюзу» розпочався в кінці 1918 р., коли 5 листопада на посаду хорового інструктора, за порадою К. Стеценка, був призначений П. Бігдаш-Богдашев. Хор складався зі співробітників установи і мав аматорський характер. Архівні документи свідчать про те, що 11 березня 1919 року в залі Купецького зібрання в Києві (нині – Національна філармонія України – О. Н.) відбувся перший концерт хору, присвячений роковинам смерті Т. Шевченка [4]. Саме цю дату теперішнє художнє керівництво капели «ДУМКА» на чолі з Євгеном Савчуком вважає початком концертного шляху колективу і готується зустрічати свій сторічний ювілей у березні 2019 року. Лю Пархоменко в статті УМЕ, присвяченій постаті П. Бігдаша-Богдашева, зазначає, що диригент брав участь «як співак у подорожі по Україні Першої мандрівної капели» [8]. На підставі знайдених Л. Семенко у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї матеріалів, вона стверджує, що у квітні 1920 року П. Бігдаш-Богдашев виїхав на Житомирщину з метою сприяння розвитку музично-хорової справи при кооперативних установах. Як відомо, 25 квітня на території України розпочалися бойові дії між Радянською Росією та Польщею, війська якої захопили Полісся, а 7 травня – і Київ. На початку червня, не маючи відомостей про долю П. Бігдаша-Богдашева, керівництво «Дніпросоюзу» звільнило його з посади хорового інструктора та керівника хору, а очолити останній було запропоновано тодішньому вчителю українознавства Київської середньої залізничної технічної школи Н. Городовенку [9, 126]. Метою діяльності новоствореного колективу було: відродження української народної пісні, її популяризація, боротьба «з уже поширеними на Україні хулігансько-лакейськими піснями» [3]. Утворена влітку Перша Мандрівна капела (диригент Н. Городовенко), була розпущена 1 вересня 1920, а натомість утворена Друга мандрівна капела (К. Стеценко та О. Чапківський). Щодо питання розформування Першої мандрівної капели Л. Семенко, спираючись на щоденник С. Васильченка, пише, що К. Стеценко не міг змиритися з успіхом Н. Городовенка на чолі мандрівної капели і зробив все можливе, щоб його капелу розформували [9, 137]. І справді, такі висловлювання видаються частково справедливими, адже, як зазначає Лю Пархоменко, у прорадянськи налаштованого Н. Городовенка і національного просвітителя К. Стеценка були зовсім різні погляди на розбудову хорової культури в Україні⁷.

Після подорожі Правобережною Україною 10 листопада Друга Мандрівна капела «також припинила своє існування, а культурно-просвітницький відділ

Дніпросоюзу був розформований. На базі обох мандрівних капел був створений новий хоровий колектив.... «Державна українська мандрівна капела «Думка», – робить висновок Л. Семенко [9, 138].

Враховуючи те, що дослідження Л. Семенко є найбільш пізнім з існуючих і базується на архівних джерелах, вважаємо її позицію щодо коріння теперішньої «ДУМКИ» логічною і обґрунтованою. Таким чином, усі науковці сходяться на думці, що коріння теперішньої капели «ДУМКА» сягає любительського хору «Дніпросоюзу» (1918 – 1919 р.), яким керував П. Бігдаш-Богдашев, запрошений в Київ за ініціативою К. Стеценка і 5 листопада 1918 р. офіційно прийнятий на посаду керівника хору. Відтак, логічним є вважати саме цю дату датою створення колективу. Беззаперечно, ідею створення саме мандрівної, просвітницької хорової капели подав тодішній керівник хорової секції «Дніпросоюзу», працівник Міністерства освіти УНР К. Стеценко. Однак, як справедливо зазначає Л. Пархоменко⁸, Нестор Феофанович виявився спритнішим за інших тодішніх мистецьких діячів, і зміг під час зміни влади зареєструвати капелу уже за більшовицької влади і мета мандрівної просвітницької капели, задуманої К. Стеценком, розвернулася в бік пропаганди радянської влади і просвітництва робочих мас і «трудящих усього Радянського Союзу» [5, 5].

Питання історичних зв'язків капели «ДУМКА» з хорами 1918 – 1919 років відкривають шляхи майбутнім дослідженням музикознавців і істориків. В історії будь-якого колективу, крім часу його організації, важливим питанням є визначення його фундатора, першого керівника, а також хронологія його послідовників. Постать К. Стеценка в контексті організації хорового руху в Україні початку ХХ ст., і її роль в утворенні хору «Дніпросоюзу», а відтак, і капели «ДУМКА» сьогодні виглядає недооціненою. Кирило Стеценко-молодший переконаний, що «фактичні матеріали, які б підтверджували пріоритетну роль Кирила Григоровича Стеценка, ще не віднайдені. Разом із цим, вивчені джерела акцентують (Л. Пархоменко) або побіжно згадують (М. Гордійчук, Л. Семенко) роль К. Стеценка у тих буремних подіях. За його ініціативою було створено Перший національний хор (Пархоменко Л.), запрошено до роботи в «Дніпросоюзі» і керівництва дніпросоюзівським хором П. Бігдаша-Богдашева (Л. Пархоменко, Л. Семенко), утворено дві мандрівні капели Дніпросоюзу (Л. Пархоменко). Саме йому, за ствердженням Л. Пархоменко, належить ідея створення мандрівної капели⁹. Цікавим у цьому контексті видається листування К. Стеценка і П. Бігдаша-Богдашева, частково видане у книжці «Кирило Стеценко. Спогади. Листи. Матеріали» (1981). Однак, видана за часів СРСР, вона подає неповну інформацію – лише до 1918-го і після 1920-го років. Проте, навіть із оприлюдненої архівної інформації можна вважати К. Стеценка, поруч із діячами хорової секції Дніпросоюзу, ідейним фундатором, ініціатором створення національної української капели, якою наразі є славнозвісна «ДУМКА».

Таким чином, очевидно, що створення Національної капели України розпочалося ще від створення Першого національного хору і втілилось у задуманий мистецький колектив уже за часів Незалежної України, коли Державна капела «ДУМКА» отримала статус Національної. Таким чином, ідея К. Стеценка щодо

створення Національної хорової капели пройшла майже 80-річний шлях до свого остаточного втілення.

Беззаперечно, «прекрасна стоголоса «Думка» – творіння багатьох митців» [1, 61], наочним підтвердженням тому є перелік диригентів капели, поданий у хронологічній послідовності на основі відомостей, наведених згаданими вище науковцями (Л. Пархоменко, Л. Семенко, О. Шевчук), окремих статей (Г. Камінської, В. Крупини) та інформації з Архіву НЗАКУ «ДУМКА»:

<i>Роки роботи</i>	<i>Диригент</i>
1918 – 1919	Полікарп Бігдаш-Богдашев
1920 – 1937	Нестор Городовенко
1920 (з вересня по листопад)	Кирило Стеценко
1937 – 1939	Олександр Сорока
1939 – 1940	Михайло Вериківський
1940 – 1941	Петро Гончаров
1941 – 1943	Володимир Мінько
1944 – 1945	Олександр Петровський
1946 – 1963	Олександр Сорока
1964 – 1969	Павло Муравський
1969 – 1983	Михайло Кречко
1983 – 1984	Віктор Іконник
1984 –	Євген Савчук

Наукова новизна. Спираючись на доведені відомості, стверджуємо, що витoki хорової капели «ДУМКА» сягають хору «Дніпросоюзу» під орудою диригента П. Бігдаша-Богдашева, створеного за часів УНР (1918 – 1919 рр.). Таким чином, всупереч радянській версії щодо історії створення славетного колективу, правдива історія пов'язана з діяльністю діячів руху національного відродження 1917 – 1920-х років: П. Бігдаш-Богдашева, Д. Коліуха, О. Кошиця, К. Стеценка, О. Приходька. Фактологічна інформація свідчить про те, що вирішальна роль у створенні національної хорової капели в Україні належить композитору, тодішньому співробітнику Міністерства освіти УНР, голові хорової секції «Дніпросоюзу», ініціатора створення Першого національного хору, хору і двох мандрівних капел «Дніпросоюзу» – К. Стеценка. Опрацювання інформації з музикознавчих праць наших сучасників дало змогу подати доповнений хронологічний список усіх диригентів капели за її столітню історію.

Висновки. Осмислення ситуації в культурно-мистецькому житті України 1917 – 1920-х років та вивчення джерел дає нову точку відліку історії капели «ДУМКА», формує уявлення про мету її творчої діяльності. На її шляху були різні періоди: злетів і падінь, але від того часу, коли до керівництва капелою прийшов Є. Савчук, «ДУМКА» поступово стала на шлях відродження української, зокрема духовної, музики, пропагування української музики світові. Ідея створення українського національного хору з метою пропагування української співацької культури пройшла

столітній шлях розвитку і завдяки діяльності вітчизняних хороших діячів, композиторів, музикознавців втілена у творчій концепції Національної хорової капели «ДУМКА» під орудою Є. Савчука. Водночас, історія капели й досі має певні прогалини, а відтак, її вивчення відкриває нові шляхи для пошуку музикознавців.

Примітки:

¹ В статті використовуємо аббревіатуру з назви «Державна Українська Мандрівна Капела» – «ДУМКА». В цитатах зберігаємо написання і пунктуацію оригіналу.

² З листування автора з К. В. Стеценком

³ З інтерв'ю автора з Л. О. Пархоменко

⁴ там само

⁵ там само

⁶ Щоденник письменника Степана Васильченка (Панасенка С. В.) – (1898 – 1932) з помітками Гната Яструбецького (1877 – 1939) – секретара видавничого відділу «Дніпросоюзу» (1919 р.), адміністратора Першої мандрівної капели (1920 р.).

⁷ Інтерв'ю автора з Л. О. Пархоменко

⁸ там само

⁹ там само

Література

1. Вахняк Є. Д. Олександр Сорока. Київ: Музична Україна, 1975. 62 с.
2. Грінченко М. М. «Думка» та її роль в організації хорової справи. *УМГ*. 1926. № 1.
3. Державний архів Київської області. Ф.Р. 1878. Оп. 2. Спр. 217. Арк. 64
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф.50. №778. Арк.7
5. Козицький П. О. Памяті Стеценка. *Пролетарська правда*. 1922. 3 травня.
6. Пархоменко Л. О. Кирило Стеценко. Київ : Музична Україна, 2009. 392 с.
7. Пархоменко Л. О., Шевчук О. В. «ДУМКА»: Українська музична енциклопедія. Київ, 2006. Том I. 679 с.
8. Пархоменко Л. О. Бігдаш-Богдашев (Бігдашев) Полікарп Микитович: Українська музична енциклопедія. Київ, 2006. Том I. 679 с.
9. Семенко Л. І. Їх поєднала пісня Леонтовича... Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2007. 272 с.
10. Шибанов Г. М. Нестор Городовенко: життя і творчість. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 249 с.

References

1. Vahniak, Y. D. (1975). Oleksandr Soroka. Kyiv: Muzychna Ukraïna [in Ukrainian].
2. Hrynchenko, M.M. (1926). «DUMKA» and its role in organizing of choral activity. *Ukrayinska Musychna Hazeta*, 1 [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. F.R. 1878. Op. 2. Spr. 217. Ark. 64 [in Ukrainian].
4. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho. F.50.№778. Ark.7
5. Kozyskyi, P. O. (1922). In memory of Stetsenko. *Proletarska pravda*, 3 of May, [in Ukrainian].
6. Parhomenko, L. O. (2009). *Kyrylo Stecenko*. Kyiv: Musychna Ukraina [in Ukrainian].
7. Parhomenko, L. O. & Shevchuk O. V. (2006). «DUMKA». *Ukrainska musychna entsyklopediia*, 1, 679 [in Ukrainian].
8. Parhomenko, L. O. (2006). «Bihdash-Bohdashev Polikarp Mykytovych». *Ukrainska musychna entsyklopediia*, 1, 679 [in Ukrainian].
9. Semenko, L. I. (2007) *United by Leontovych song*. Vinnytsia: Edelweis i K [in Ukrainian].
10. Shybanov, H. M. (2001). *Nestor Horodovenko: life and work*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].